

BARANGOLÁS GULÁGIÁBAN

BÁLINT ISTVÁN

1.

„Az eretnek hite szintén lángoló hit. S a »lángoló« nemcsak azt a tüzet jelenti, mely a hívőben ég, hanem a máglya tüzeit is, melyet a hívő mindig kész az eretnek alá gyújtani” – írta Sinkó Ervin korszakunk egyik legmeggrázóbb kor- és kórdokumentumában, az *Egy regény regényében*. Egymás mellé állítva a hitnek és a máglyának a lángolását. A hitét, amelynek erősnek kell lennie ahhoz, hogy az ember szakítani tudjon azzal, amiben addig hitt, amiben a többség még mindig kétely nélkül vakon hisz, de egyben kíznának is, mert az eretneknek fáj, hogy fel kellett adnia tegnapi hitét, a felszín alatt mindig ott marad egy kis kétely, hogy talán nem kellett volna, mert vagy nem éri meg, vagy nem szabad. És a máglyát, amelyet az eretneknek olyan sokszor kell hitéért vállalnia. És az eretneknek ez a lángoló hite jellemezte Sinkó egész magatartását, határozta meg munkásságának alaphangját.

Hisz 1918-ban mindössze húszéves volt. De már túl volt egy csalódáson, amelyet az váltott ki, hogy az emberek, köztük a szociáldemokraták az I. világháború kitörésekor olyan lelkesen vállalkoztak arra, hogy gyilkolják egymást. Utána jött a két magyar forradalom, elsősorban a Tanácsköztársaság forradalma, amelynek aktív részvevője, amelyhez egész nemzedékének hite kellett nemcsak abban, hogy győzhetnek, hanem elsősorban abban, hogy a világ megváltoztatható, fenekestül felforgatható. Ilyen körülmények között kialakult ilyen hittel jutott el a Szovjetunióba. Ott látta a valóságot, találkozott nemcsak a sztálini

pörökkel és azok lélekölő hatásával, a realitás borzalmaival és a borzalmak által megnyomorított emberekkel, hogy egyszerre jusson el a csalódáshoz meg ahhoz, hogy mennyire tud fájni ez a csalódás.

Nem azért, mert olyan nyomorúságos az élet, hogy a „kiépült szocializmus” országában a munkás a fehér kenyér boldogságára emlékezik hadifogságának éveiből. Nemcsak azért, mert a *Pravda* hosszú cikket ír egy nyolcvankét éves parasztasszonyról, aki arról beszél, hogy „egész testét valami csodálatos erő járta át, mikor a mi jóságos és bölcs Sztálinunk nyájasan megérintette az ő vállát”. Elsősorban azért, mert „a Szovjetunióban olyan embert akarnak formálni . . . akinek ne legyenek olyan kérdései és kétségei, amelyekre már előzőleg nem állnak készen a feltétlenül elfogadható, kétséget kizáró autoritatív válaszok”. És a fájdalom, mert csalódnia kellett, hisz „holnap ránk szakadhat egy világháború, és nem lesz zászlónk, amit ellene lelkesedéssel, reménnyel bonthatnánk ki”, mert neki a nagy belső küzdelmek és meghasonlások árán is a sorban kell maradnia.

2.

Bosnyák Istvánt saját élete viszi el ahhoz, hogy fogékonyá váljon erre az alapvető sinkői élményre, arra, hogy egyszerre égesse a hármasság fájdalmát: a csalódás fájdalma, annak fájdalma, hogy csalódnia kellett, meg azé, hogy továbbra is hinni kell; arra, hogy eretnek hívó legyen, aki egyszerre hívó is meg eretnek is. Nála a naiv fiatalos lelkesedés ütközése a valósággal nem a Szovjetunióban történik meg, hanem akkor, amikor kikerül a valós világba, ahol az életet nem az elvek határozzák meg, hanem Ribarić direktor, Bertić titkár, Kašanin elvtárs, hogy neki már csak a kínzó kérdés maradjon: „Mi marad a következetes forradalmi, a tévedéseket sem titkoló, a hibákat nyíltan korrigáló »fenti« politikából, mire elvei leérnek ide, a laskói és baranyai szintekre?”

Ezt az „eredeti” csalódást érlelte sajátos bosnyáki hozzáállássá az „önigazgatású szocializmus” sajátos kettőssége. Az egyik oldalon az a sajátos vonása, hogy annyira nyitottá tudott lenni a világ felé és a gondolkodó ember számára. Adni tudta a korčulai nyári iskolát, a világ annyi nagy gondolkodójának rendszeres nyári találkahelyét, a térség egyik legjobb folyóiratát, a zágrábi Praxist, általában egy alkotó, kísérletező, pezsgő európai szintű szellemi életet, de ugyanakkor kemény

kézzel megszabta azt a határt, ameddig a kicsinyes, sőt korlátolt, csak hatalomban gondolkodó politikusok ezt a szellemi pezsgést eltűrik. Lehetővé tudta tenni, hogy a Vajdaságban egy egész nemzedék megismerje a világot, sőt idehozza hozzánk a világot; hogy az itteniek, sőt a magyarországiak számára is európaivá tegye a vajdasági magyar szellemi életet, de ugyanakkor e szellemi életre ráhúzta a politika béklyóját. Hogy Bosnyák számára is egyformán nyújtsa a világ kitárulkozásának élményét meg annak következményeit, hogy kizárják a Pártból, annak csalódását, hogy bezúzták könyvét, hogy kilenc éven át – ahogy ő mondja – ideológiai frizsiderben tartják.

3.

Az ily módon alakuló alkotó számára lesz döntő élmény Sinkó, hogy elvigye egyik nagy vállalkozásához: a gulágvilág feltérképezéséhez, ahhoz, hogy a világ megváltoztathatóságában mindig hívő – eretnekként hívő – ember dühével és fájdalomával számoljon le az egyik legnagyobb borzalommal, amit ez a – gondolkodó ember számára – kegyetlen világ produkálni képes. Lesz meghatározó – egész életre hitet és kiállást ugyanakkor évekre kemény munkát adó – élmény Sinkó. Az a Sinkó, akiről kisebbfajta földcsuszamlásként Magyarországon is kiadott művéhez, az *Egy regény regényéhez* írt utószavában Sükösd Mihály ezt írta: „Sinkó Ervin hitt és kételkedett, együtt és egyszerre, egész élete során.” És ez annyira meghatározó élmény, hogy ugyanaz az utószó megállapíthassa: „Sinkó Ervin tanítványa, az életmű legértőbb és leghúságesebb sáfára, Bosnyák István.” Hogy ő maga így határozza meg ennek a munkálkodásnak a hajtóerejét: „A XX. század magyar irodalomtörténetének, sőt a »tizenkilences« írónemzedéknek is vannak Sinkónál nagyobb, erőteljesebb írásművészei, de a szóban forgó dráma – korunk történelmileg legrelevánsabb »témája«! – egyetlen magyar író életművében sincs jelen akkora intenzitással és olyan teljességgel, mint Sinkónál.”

Amikor Sinkó így megadta az alapvető élményt, szerzőnknek már könnyű volt megtalálni – ahogy ő mondja – ciceronéjait, hogy elvigyék a gulágvilágba, és kalauzolják ebben a világban. Ilyen cicerone lett Karlo Štajner osztrák származású horvátországi forradalmár – a bosnyáki *Hétezer nap Szibériában*, avagy egy történelmi paranoia jugoszláv kritikájának főszereplője –, aki 17 év börtön és fogolytábor, háromévi

száműzetés alatt ismerte meg ezt a világot. Arthur London a kirakatperben életfogytiglani kényszer munkára ítélt csehszlovák pártvezető, a bosnyáki Theatrum mundi á la Jozsif Visszarionovics Sztálin főszereplője. Méliusz József romániai magyar író, aki két regény regényében örökítette meg pörének és hatéves fogságának élményeit. És Danilo Kiš európaivá nőtt jugoszláv író, aki *Borisz Davidovics síremléke* című művében meg több más alkotásában adta – Bosnyák szavaival – „a Gulágia tematikájának a modern epika révén történő feldolgozását”. Azzal, hogy felhasználta a kérdés több jugoszláv kutatójának eredményeit is, elsősorban Andrija Krešić, Fuad Muhić és Predrag Vranicki műveit, de igénybe vette az olyan nagy alkotók segítségét is, mint az író Szolzsenyicin, vagy a dilemmát saját életében annyira átérző gondolkodó Lukács.

4.

Így jutott el Bosnyák István a Gulágia világának tanulmányozásához, hogy az eretnek hitének lángolásával készített mű egyszerre adja ennek a világnak a bemutatását, és az ebbe a világba kényszerült embernek az ábrázolását, hogy kitárulkozzon előttünk egy borzalmas világ és abban az esendő, kételkedő, de kételkedésében is hinni akaró, megkínzott, de mindezzel szinte prométheuszi hőssé váló szenvedő ember. Maga a mű pedig a sztálini világ legkeményebb leleplezésévé váljon. Mert borzalmas maga a Gulágia is, mint annak műve, hogy az ember tudatosan, tervszerűen megteremti a tömény borzalom világát. Nem véletlenszerűen, hisz már a szocializmus dédnagyapja, az utópista Thomas Moore megírta: „Az olyan megalázó és rendkívül nehéz munkákra, amelyeket a szocializmusban senki sem akar elvállalni, rab-munkaerőt kell befogadni.” A gulág világát ugyanis nem egyszerűen Sztálin üldözési mániája, az ellenségkeresés és az ellenségek üldözésének örülete hozta létre, hanem mögötte ott állt egy kegyetlenül számító logika, amely abból indult ki, hogy feltárják azokat a kincseket, amelyeket a cári Oroszország az emberi munka képtelensége, az emberi élet lehetetlensége miatt nem tudott kihasználni; üzemeket építsenek olyan környezetben, ahol az ember nem szívesen marad.

Ezért történt meg az, hogy Sztálin egyszerűen elrendelte az NKVD-nek, hogy milyen szakértőket és mennyi friss munkaerőt kell neki

„szállítani” a szibériai építkezésekhez. Ezzel a módszerrel aztán – Szolzenyicin kimutatása szerint – tucatnyi bánya, erőmű, ipari kombinát, olajvezeték, kőolaj-finomító, atomipari létesítmény, vasútvonal, autópálya, csatorna, kikötő épült olyan környezetben, ahol az ember semmi pénzért nem dolgozna. Még hozzá a világ legolcsóbb munkaerejével: – a Bosnyák által közölt adatok szerint – a Norilszk–Dugyinka vasútvonalon napi 11 órát dolgoztak a rabok 700 gramm kenyérért, 2 liter levesért, 250 gramm köleskásáért és 600 gramm sózott halért. Igaz viszont, hogy a Kotlasz–Vorkuta vasútvonal építésénél egy vasúti talpfa megmunkálása és lerakása átlag két emberéletbe került, a Fehér-tenger csatorna kiépítése pedig egymagában 250 ezer emberébe, de ez már senkit sem érdekelt.

Az igazi borzalom azonban nem ez a kegyetlenség, az emberélet teljes semmibevevése. Mégcsak nem is a táborokban kialakult megdöbbenő és embertelen helyzet, amelyet Bosnyák úgy jellemez, hogy a táborban a hóhér találkozhatott egykori áldozatával, akit éppen ő kínozott meg annak idején, az apró tolvajok és nagystílű betörők lettek az urak, akik rabszolgaként kezelhették azokat, akiknek dácsáit egykor környékezték. A legigazibb borzalom, hogy az egész világ gulággá változik. Kialakul egy rendszer, amelyben teljes a kiszolgáltatottság és a jogbizonytalanság, érvényesül az az elv, hogy inkább több száz ártatlan lakoljon, mintsem hogy szabaddalbon maradjon egyetlenegy, aki árthatna az államrendnek. De az igazi cél nem is pusztán az államrend fenntartása, hanem a megfélemlítésnek ez a borzalma pótolja a nem létező anyagi és egyéb ösztönzést: ha nincs más serkentés, akkor félelemből dolgozzanak többet és jobban. Szavatolja a feltétlen engedelmességet az abszurdumig vitt voluntarizmusnak, hisz nincs az az ember, aki biztosra veszi, hogy ő be van biztosítva ezzel a sorssal szemben: ha más nem, biztos morgott már a kenyérárak miatt, ha más nem, sohasem lehet biztos, nem „köpi-e” be valaki, márpedig ebben a rendszerben, akit letartóztatnak, az bűnös.

5.

A társadalom megrázó drámája azonban csak az egyik oldala ennek a véres tragédiának. Mert szinte észbontóak azok a számítások, melyek szerint a gulágok rendszerében egyidejűleg átlag 15 millió ember rabos-

codott; a Szovjetuniónak Sztálin uralma 50 millió ember életébe került, hisz csupán az erőszakos kollektivizálás 11 millió ember életét vitte el, csak 1936 nyarától 1938 végéig a nagy „csisztkák” idején 8 millió embert tartóztattak le stb. Ebből azonban úgy lesz igazi – és korszakot meghatározó – véres tragédia, hogy szereplői nemcsak az embertelen gépezetnek a csavarjai, hanem emberek. Emberek, akiknek mint végrehajtóknak élniük kell azzal a tudattal, hogy esetleg tegnapi barátjukat, férjüket-feleségüket árulták be, a gépezet részeként embereket kínoztak meg, hogy esetleg holnap már ők legyenek a megkínzottak. Vagy egyszerűen csak élniük kellett olyan körülmények között, amelyekben barátaik, ismerőseik, esetleg feleségük-férjük tűnt el örökre, miközben nem tudják, mikor kerül rájuk a sor.

Ennek az emberi drámának két vonatkozásának feldolgozását is megtaláljuk Bosnyák István műveiben. Az egyik vonatkozás azoknak az embereknek a drámája, akik még a gulágban is megpróbálnak hívők maradni. Idézi Sinkót: „Bármilyen igazság az ő igazsága, nem állhat ki mellette, ha ezzel elszakad a párttól. Mert akik csúfot üznek belőle, akikkel szemben áll, azok az ő pártja, az ő forradalmának, az ő ügyének, igen, mégis az ő ügyének a letéteményesei.” Elemzi a Danilo Kiš-elbeszélésekben megjelenő, végsőkéig elembertelenített „fentebb igazság” nevében történő büntetést és bűnhődést. De főleg a gulágot megjárta tanúskodását arról a magatartásformáról, amely még a legszörnyűbb körülmények között is azt vallja, hogy ami táborban történik, az voltaképpen a nép érdekében történik, tehát minden áldozat igazolt és hasznos, és a Párthoz hűnek kell maradni akkor is, ha ártatlanul ítélték el bennünket.

A másik vonatkozás pedig azoknak az emberi drámája, akik nem az állati – Bosnyák szavával: animális – kínzások hatására, hanem azért vállalják, hogy a legképtelenebb hazugságokat „vallják” saját maguk és társaik ellen, mert elhiszik, hogy még ezt az áldozatot is elvárja, megköveteli tőlük az az ügy, amelyre életüket tették. Bosnyák nem foglalkozik a sztálini korszak egyik legnagyobb műalkotásával: Németh László Galilei drámájával, amely azt a dilemmát dolgozza fel, hogy megéri-e a megalázkodás, a behódolás néhány év – nem is annyira nyugalomért, hanem – alkotásra, munkára való lehetőségért. De teljességében feldolgozza ennek a dilemmának lukácsi vonatkozását: ha a mozgalomban megmaradás megalkuvást követel, akkor azt vállalni kell, hogy az ember

ne szoruljon ki azok mozgalmából, akik tenni akarnak és tenni tudnak a világ megváltoztatásáért. Aminek időszerűségét növeli, hogy azóta térségünk emberei sok pártban tanulták meg, hogy a pártban megmaradás megalkuvást jelent. A különbség nem a minőségben, hanem a mennyiségben van – mondanánk ebben a hegeli kategóriában.

6.

Napjainkban – ismét vagy még mindig – divatos kárhoztatni a kommunizmus bűneit, főképp az erről a kérdésről több nyelven megjelent tanulmánygyűjtemény kapcsán. Ezért nem árt emlékeztetni arra, hogy mi itt Jugoszláviában, és mi magyarok itt a Vajdaságban ezt a kritikát már húsz–harminc évvel ezelőtt elvégeztük. Nem a tegnapi hívők lelkiismeret-furdalásának hatására. Nem úgy, mint azok, akik tegnap Leninre vagy éppen Trockijra esküdtek Sztálinnal szemben, és most háborgó lelkiismeretük megnyugtatóra kéjelegve fedezik fel, hogy Lenin és Trockij is ember volt. Mi mindig tudtuk, hogy csak emberek voltak. Nem úgy, mint azok, akik ma a kommunizmus bűnei után kutatva akarják csökkenteni a fasizmus bűneit vagy akarnak zöld fényt adni a szélsőjobb-oldali elvakultságnak. Mi tudjuk, hogy a háborút a fasizmus elveszítette, tehát nem lehet a kommunizmus bűnéül róni, ami a háború borzalmaival járt együtt: Európában hatmillió németet telepítettek ki, ki tudja, hány halálos áldozattal, a kollektív büntetések számtalan változatával más népekkel, köztük a magyarokkal szemben, nem a kommunizmus bűneként, hanem nagyhatalmi határozattal. De főleg tudjuk, hogy a fasizmus egyedülálló bűne annak hirdetése, hogy az ember kiirtható csak azért, mert más fajhoz, nemzethez tartozik, a kommunizmus sztálini változata feláldozhatónak tartotta az embert, de sohasem faji, nemzeti alapon.

Ebben a nagy kritikában, amelyben mi évtizedekkel megelőztük a világot – ennek a kritikának a legértékesebb (sohasem csak az antikomunista gyűlölet diktálta) vívmányaira, termékeire támaszkodva – sajátos érték a Gulágia megrázó élményének feldolgozása Bosnyák István műveiben. Az a gondolkodó ember néz szembe egy elrettentő világ borzalmaival, aki tudja, hogy az ember a legtöbb gonosztettet az „igaz és egyedül üdvözítő hit” nevében követte el: az inkvizíciónak százalékban volt annyi áldozata, mint a sztálinizmusnak, és Szent Istvánról is feljegyezték, hogy ellenfele katonáinak százait temettette élve a maguk

ásta gödörbe. Aki tudja, hogy mások semmilyen gonosztettével nem védhető meg semmilyen gonosztett, a borzalmas embertelenség semmivel sem igazolható. Főképp: aki tudja, hogy minden embertelenség és borzalom ellenére hinni kell abban, hogy eljön egy emberibb világ, az ember úrrá lesz annyira a maga teremtette társadalom felett, hogy önmaga is töretlenül, megnyomorítás nélkül emberi ember legyen. Ennek a hitnek az ápolása a most hatvanéves Bosnyák István igazi nagy vállalkozása és emberi-alkotói érdeme.